

Kazakçada Dinî Söz Varlığının Oluşum Yolları*

Ways of Formation of Religious Vocabulary in Kazakh

Fulya Akman

Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara / Türkiye

e-posta fulya.akman@hbv.edu.tr

orcid 0000-0003-1367-6811

doi 10.54316/dilarastirmalari.1524242

Atıf

Citation

Akman, Fulya (2024).
Kazakçada Dinî Söz Varlığı
Üzerine. *Dil Araştırmaları*,
35: 163-179.

Başvuru

Submitted

29.07.2024

Revizyon

Revised

08.08.2024

Kabul

Accepted

09.10.2024

Çevrimiçi Yayın

Published Online

10.11.2024

Bu makale en az iki hakem
tarafından incelenmiş ve

Öz

Türkçenin söz varlığı içerisinde önemli bir yere sahip olan dinî söz varlığı, tarih boyunca yaşanan her din değişikliğinde büyük oranda etki altında kalmıştır. Mensup olunan her yeni dine ait terim ve kavramlar önce ana dilin imkânlarıyla karşılanmış sonrasında ise kaynak dilden ödünç sözcüklerin alınması kaçınılmaz olmuştur. Gerek İslamiyet gerekse eski Türk dinlerine dayanan dinî söz varlığının oluşum yolları incelendiğinde belirli bir geleneğin ya da temayülün izlerini sürebilmek mümkündür. Bu çalışmada dinî söz varlığı, oluşum yolları bakımından Türkçenin kuzeybatı lehçelerinden biri olan Kazakça esasında ele alınacak ve incelemede İlk İslami eserlerle yapılacak karşılaştırmalara da yer verilecektir. Kazakçanın dinî söz varlığını oluşum yolları bakımından incelemek; ilk İslami eserlerden hatta eski Türk dinlerinden günümüz Kazakçasına değin devam eden ya da ayrılan noktaları açıklamak, bu çalışmanın amacını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dinî söz varlığı, Kazakça, ilk İslami eserler, tarihi karşılaştırma.

ABSTRACT

Religious vocabulary, which has an important place in the vocabulary of Turkish, has been greatly affected by every religious change throughout history. The terms and concepts of

* Bu çalışma; Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nde savunulan *Kazakçanın Dinî Söz Varlığı –Tarihsel Karşılaştırmalı Bir İnceleme-* adlı doktora tezinden faydalanılarak hazırlanmış ve Uluslararası Türk Dünyası Sempozyumu (Erzincan, 9-11 Ekim 2022)'nda sunulmuş Ortak Kültürel Miras Ögelerinden Dinî Söz Varlığının Oluşma Yolları: Kazakça Örneklem Esasında Tarihsel Karşılaştırmalı Bir İnceleme başlıklı bildirisinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş hâlidir.

makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

each new religion were first expressed by the resources of the native language, and then it became inevitable to borrow words from the source language. When the ways of formation of religious vocabulary based on both Islam and ancient Turkic religions are examined, it is possible to trace a certain tradition or tendency. In this study, religious vocabulary will be discussed on the basis of Kazakh, one of the northwestern dialects of Turkic, in terms of its formation ways, and comparisons with the first Islamic works will also be included in the analysis. The aim of the study is to examine the religious vocabulary of Kazakh in terms of its formation ways and to explain the points that continue or difference from the first Islamic works and even the old Turkish religions to today's Kazakh.

Keywords: Religious vocabulary, Kazakh, first Islamic works, historical comparison.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

It is known that religion, as one of the elements of spiritual culture, has had a directing effect on another important cultural element, language, throughout history - especially in terms of vocabulary. In all religious changes experienced throughout the general Turkish history, the vocabulary of Turkish has been directly affected; The terminology of the new accepted religion was primarily covered by the means of the native language. This situation is related to the need to better embrace this new religion. However, the borrowing of many words from the source language has also been inevitable due to the nature of the language. In Kazakh, one of the northwestern dialects of Turkish; it is possible to trace the general tendency and tradition regarding the word formation methods of religious vocabulary based on both Islam and old Turkish religions.

Aim of the Study

In this study, religious vocabulary will be discussed on the basis of Kazakh in terms of its formation ways, and comparisons with the First Islamic works will also be included in the analysis. The purpose of this study is to examine the religious vocabulary of Kazakh in terms of formation methods; to explain the points that continue or diverge from the first Islamic works and even from old Turkish religions to today's Kazakh.

Research Questions

This study aims to answer the following research questions: Which headings can the Kazakh religious vocabulary be classified in terms of the ways it was formed? What are the similarities and differences between the first Islamic works and today's Kazakh in terms of the formation of religious vocabulary?

Limitations

In order to examine the religious vocabulary of the Kazakh in terms of the ways it was formed, the 15-volume dictionary called *Qazaq Adebıy Tiliniñ Sözdigi* was scanned and the entries with the abbreviation [diniy] were taken as basis in this dictionary. The Quran and its Kazakh translation published by the Diyanet İşleri Başkanlığı Publications is another basic source used in the study. In order to make historical comparisons with the first Islamic works *Kutadgu Bilig*, *Atebetü'l-Hakayık*, *The First Quran Translation in Karakhanid Turkish (Rylands Copy)*, *Karakhanid Turkish Interlinear Quran Translation (TIEM 73)* were used.

Methodology

While the synchronic method was used to determine the religious vocabulary of today's Kazakh, the diachronic method was used in the comparison phase with the first Islamic works.

The examples in each heading were selected by the drilling method. The selected words or phrases are sometimes valid for other headings. In each heading, Kazakh examples were listed first, and then the archaic forms detected in the first Islamic works were included. Parallel or different issues were schematized with tables at the end of the sections.

Conclusions

In this study, it has been determined that the general tendency or tradition regarding the formation of vocabulary belonging to both Islam and ancient Turkish religions continues to Kazakh large extendly. It has been observed that the words or phrases in the religious vocabulary of Kazakh show parallelism from the first Islamic works to today's Kazakh in terms of word formation and word formation logic. However, different derivational methods that could not be identified in the first Islamic works were found in Kazakh. It can be said that the majority of the borrowed words are of Arabic origin. This situation has been explained by the "source language effect". In the religious vocabulary of Kazakh, many examples have been identified in the form of both noun and adjective phrases. These phrases consist of not only Turkish words but also words of mixed origin. The words preserved from Old Turkish to modern Kazakh invalidate approaches that aim to ignore the common cultural heritage. This situation also provides concrete data supporting the "Ruhaniy Jangıruw/ Spiritual Revival" project. The "context" factor has been a determining force in some examples in the religious vocabulary of Kazakh. The examples under the heading "Hendiadys" are important in showing that the Kazakh language has preserved its expressive power and richness. It is seen that idioms and proverbs also have an important role in creating the religious vocabulary of Kazakh and ensuring cultural transmission.

0. Giriş

Dil biliminin leksikoloji dalı içerisinde yer alan "söz varlığı", son yıllarda gözde çalışma alanlarından biri olarak dikkat çekmektedir. "Bir dildeki sözlerin bütünü, söz hazinesi, kelime hazinesi, söz dağarcığı, kelime kadrosu, vokabüler... gibi değişik terimlerle de karşılanan söz varlığına ilişkin Doğan Aksan, "Bir dilin söz varlığı denilince, o dilin yalnızca sözcüklerini değil; deyimlerin, kalıplaşmış sözlerin, atasözlerinin, terimlerin ve çeşitli anlatım kalıplarının oluşturduğu bütünü anlıyoruz" ifadesini kullanmaktadır (Aksan 2006: 8). Ona göre bir dilin belli bir dönemdeki söz varlığını incelemek bir bakıma "dilnin nabzını tutmak, dolayısıyla toplumun nabzını tutarak o dönemde, toplumda çeşitli alanlardaki gelişme ve değişimleri ortaya koymak" biçiminde nitelendirilebilir (Aksan 2004: 284). Buradan hareketle Kazakçanın dinî söz varlığını oluşum yolları bakımından incelemek, ilk İslami eserlerden hatta eski Türk dinlerinden günümüz Kazakçasına değin devam eden ya da ayrılan noktaları açıklamak; Türk dilinin Kazakça örneklemeden hareketle ve parça-bütün ilişkisi kapsamında nabzını tutmak için faydalanılabilecek yollardan biri olacaktır.

Manevi kültür öğelerinden biri olarak dinin, bir diğer önemli kültür unsuru olan dil üzerinde tarih boyunca -özellikle söz varlığı noktasında- yön verici bir etkisinin olduğu bilinmektedir. Genel Türk tarihi boyunca yaşanan tüm din değişikliklerinde, Türkçenin söz varlığı doğrudan doğruya etkilenmiş; mensup olunan dine dair terminolojinin öncelikli olarak ana dilin imkânlarıyla karşılanması sağlanmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte kaynak dilden pek çok ödünç sözcüğün alınması da dilin tabiatı gereği kaçınılmaz olmuştur. Türkçenin

kuzezybatı kolunu oluşturan lehçelerinden biri olarak Kazakçada; gerek İslamiyet gerekse eski Türk dinlerine dayanan dinî söz varlığının oluşum yollarına dair genel temayülün ve geleneğin izlerini sürmek ve sürekli liğine tanık olabilmek imkân dhilindedir.

Kazakçanın dinî söz varlığının oluşum yolları bakımından incelenebilmesi için gerekli olan rneklem *Qazaq debiy Tiliniğ Szdiği* adlı 15 ciltlik sözlükte [diniy] kısaltmalı madde başlarından ve Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları'ndan çıkan *Quran Krim jne Qazaqşa Awdarması*'nden elde edilmiştir. “Ortak kültürel miras” ve “kültürel süreklilik”in de vurgulanmaya çalışılacağı araştırmada; tarihsel karşılaştırma için *Kutadgu Bilig*, *Atebetü'l-Hakayık*, *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası)*, *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73)* gibi ortak kültürel mirasımızın temel yapı taşları olan ilk İslami eserlerden yararlanılmıştır.

Çalışmada Kazakçanın dinî söz varlığının oluşum yolları; ‘Türkçe kökenli fiil ya da isim tabanlarına getirilen Türkçe eklerle oluşturulmuş sözcükler, ‘yabancı kökenli fiil ya da isim tabanlarına Türkçe eklerin getirilmesiyle oluşturulmuş sözcükler, ‘Türkçe sözcüklerden oluşan tamlamalar’, ‘karma kökenli sözcüklerden oluşan tamlamalar’, ‘eski Türkçeden günümüz Kazakçasına değin korunan sözcükler’, ‘anlam ödünçlemeleri yoluyla oluşan ifadeler’, ‘yakın anlamlı kelimelerden oluşan ikilemeler’, ‘İslami inanç/inanış esasında oluşturulmuş ibareler’, ‘deyim ya da atasözü formundaki ifadeler’ gibi farklı başlıklar hâlinde incelenecektir. Kazakçanın dinî söz varlığı kapsamında ele alınan örnekler oluşum yolları bakımından ilk İslami eserlerden günümüze değin devam eden ortak yönleriyle ve kültürel süreklilik esasında vurgulanmaya çalışılacak; süreç içerisinde ortaya çıkan farklılıklar açısından da değerlendirilecektir. Çalışmanın, Gaspıralı'nın “Dilde, Fikirde, İşte Birlik” şiarından da hareketle ortak dil, kültür ve tarih birlikteliğimize ‘dinî söz varlığı’ noktasında destekleyici veriler sunması ve Kazakların *Ruhanıy Jangıruw* yani “Manevi Canlanma/Yenilenme” akımına da yine aynı çerçevede katkı sağlaması hedeflenmektedir.

Yukarıdaki sözü edilen dokuz farklı başlığı somutlaştırmak için örnekler sondaj usul seçilmiştir. Seçilen sözcük, ibare ya da tamlamalar bazı durumlarda birden fazla başlık için geçerli olabilir; birden fazla başlığa örnek teşkil edebilir. Her bir başlık kendisini yansıtan örneklerle şöyle sıralanabilir:

1. [Türkçe köken + Türkçe ek] Biçiminde Türemiş Sözcükler

Bu başlık altında ele alınan sözcükler; Türkçe kökenli isim ya da fiillere yine Türkçe eklerin getirilmesiyle oluşmuştur:

Başı: Halife. (QK, Yunus süresi, 208/14). *baş* isim köküne +*řI* isimden isim yapım ekinin getirilmesiyle türemiştir. “Türkçe Sözcüklerden Oluşan Tamlamalar” başlığı altında ele alınacak olan *Jolbaşı* “İmam” rneği de karşılaşılan bir başka versiyonudur. İmam ya da halifenin din önderliğini yapan

kişiler olmaları; gerek ilk İslami eserlerde gerekse Kazakçada *baş* sözcüğü ve türevlerinden oluşan karşılıkları açıklamaktadır. İlk İslami eserlerde de *başçı* “İmam, önder, lider, kılavuzluk eden (TİEM 73, 280r/4; RKT, 32/5a2) ve *başlağlı* “Halife” (TİEM 73, 154r/8) sözcüklerinin varlığı bilinmektedir. Dolayısıyla bu kullanım; “Eski Türkçeden İtibaren Korunan Sözcükler” başlığı için de örnek teşkil etmektedir.

Jazmış [zat.] 1. [diniy. filos.]: Diniy nanım boyınşa, äwelden belgilenip qoyılattan talay-tagdırdıñ buyırığı, tağdır iyeginiñ jazuwı. “Dini inanışa göre önceden belirlenmiş kader ve takdirin buyruğu, takdir sahibinin (Allah’ın) yazgısı.” *Al odan soñ gaziz jan oqudı öz jazmışın.* “İşte ondan sonra aziz insan, okudu kendi yazgısını.” (KETS, V/548).

yaz- fiiline *-mlş* sıfat-fiil ekinin getirilmesiyle oluşmuştur. Kazak kültüründe köklü bir kader inancının varlığını yansıtmaktadır. *Jazmıştan ozmış jok* ifadesi de aynı sözcüğü barındıran ve “Deyim ya da Atasözü Biçimdeki İfadeler” başlığı altında ele alınacak “Kaderin dediği olur” mânâsındaki bir diğer örnektir. İlk İslami eserler incelendiğinde o dönemde *yaz-* anlamında kullanılan *biti-*’den¹ türemiş *bitig* “Levh-i maxfûz” (RKT, 33/71b3); *Tañrı bitigi* “Allah’ın yazgısı” (TİEM 73, 298v/7) örneklerine rastlanmaktadır.

Jaratqan [zat. diniy.]: 1. Jaratuwşı. “Yaratıcı.” *Jan jaqtı jaratqanğa küzettirip/Jaqınmen ırıldastıq, ittey ürdik.* “Etrafı Yaradan’a gözettirip/Yakınlarla hırıştık, köpek gibi ürdük.” (KETS, VI/82).

yarat- fiiline *-gAn* sıfat-fiil ekinin getirilmesiyle oluşmuştur. *Jaratqış, jaratuwşı* gibi varyantları da bulunmaktadır. İlk İslami eserlerde *yaratqan* “Yoktan var eden, Yaratıcı, Esmâ’ül Hüsnâ’dan El-Bari.” (TİEM 73, 405v/3; RKT, 38/32a3) karşılığında ve *yarattaçı, yaratıqlıg* gibi varyantlarıyla tanıklanan sözcük; bu yönüyle “Eski Türkçeden İtibaren Korunan Sözcükler” başlığı için de örnek teşkil etmektedir. Kazakçada Yaratıcı’ya ad olan sözcüklerden *jaratqan*’ın ikinci anlamının “Eşrefü’l- mahlûkat” olarak adlandırılan “insan” için de kullanılması dikkat çekici bir husus olarak belirtilmelidir.

Keşirimdi [sun.] [diniy.]: Raqımdı. “Affedici, Esmâ’ül Hüsnâ’dan El-Gafur.” *Ya, keşirimdi Alla, meniñ aldınğı jäne soñğı künälarımdı keşire gör.* “Ya Affedici Allah, benim önceki ve sonraki günahlarımı affet.” (KETS, VIII/14).

keçir- fiiline *-(I)m* fiilden isim ve *+dl* isimden isim yapım eklerinden müteşekkil olduğu düşünülen *-(ı)mdI* fiilden isim yapım ekinin getirilmesiyle oluşmuştur.² Söz konusu sözcüğe ilk İslami eserlerde de *kä/eçürgä/en* “Affeden, bağışlayıcı, Esmâ’ül Hüsnâ’dan El-Afuvv.” şeklinde rastlanmaktadır (TİEM 73, 400v/5; RKT, 33/15a1; KB, 1; AH 37).³ Bundan önceki örneklerde olduğu gibi bu örnek

¹“Kader” kavramının yine *yaz-* anlamına gelen ve Çince’den ödünçleme kabul edilen (Clauson 1972: 299) *biti-* fiili ile karşılanması; ilk İslami eserlerden günümüz Kazakçasına değin devam eden ortak anlayışı yansıması bakımından önem arz etmektedir.

² Söz konusu ek olumlu anlamda sıfatlar yapar. (Bknz.: Tamir 2007: 445, Biray vd. 2015: 76.)

³ İlk İslami eserlerde Yaratıcının sıfatları ya da isimleri anlam genişlemesine uğrayarak yalın hâlde “Yaratıcı” karşılığında kullanılmaktadır. Kutadgu Bilig’de *Uğan, İgidgen, Törütgen,*

de; tarihsel sürekliliği yansıtması ve kültür aktarımına yüzyıllar boyu elçilik etmesi bakımından önem arz etmektedir.

Buyrıq [zat. resmîy. âsk.]: Alla-Tağalanıñ qudireti, Qudaydın salğanı; jazmış. “Allahu tealanın kudreti, takdiri; kader.” *Allanıñ buyrıǵı şıǵar, batasın berdi.* “Allah’ın dediği olur duasını etti.” (KETS, III/657).

Buyur- fiiline *-(I)k* fiilden isim yapım ekinin getirilmesiyle oluşur. Söz konusu sözcük, ilk İslami eserlerde de aynı şekilde tanıklanmaktadır (TİEM 73, 52r/9; RKT, 29/18b1).

Sızıq [zat.]: 3. [Awıs.] Tağdır buyrıǵı, jazuwı. *Takdir buyruǵu, yazgısı; kader.* “Allanıñ sızığı eki bola ma eken? *Allah’ın yazgısı iki olur mu?* (KTS, 594).

çiz- fiilinin Kazakçadaki süreklileşmiş biçimi *sız-*; {-k} fiilden isim yapım ekinin alınması; ekin “soyut ismi yapma” fonksiyonu ile “kader” anlamını kazanmıştır.⁴

Kazakçanın dinî söz varlığını [Türkçe köken + Türkçe ek] biçiminde oluşturan örnekleri ilk İslami eserlerle karşılaştırmalı olarak bir tablo üzerinde de görmek; süreklilik arz eden ya da farklılık gösteren durumların anlaşılması noktasında faydalı olacaktır.⁵

Tablo1. [Türkçe köken+Türkçe ek] Biçimindeki Örnekler

Kavram/Kavram Alanı	İlk İslami Eserlerdeki Karşılıkları	Kazakçadaki Karşılıkları
<i>Halife</i>	<i>Başlaǵlı</i>	<i>Basşı / Jolbasşı</i>
<i>Yazgı/Kader</i>	<i>Bitig</i>	<i>Jazmış</i>
<i>Yaradan/Yaratıcı</i>	<i>Yarattaçı / Yaratıǵlı</i>	<i>Jaratqan</i>
<i>Affedici, Esmâ’ül Hüsnâ’dan El-Gafur</i>	<i>Kä/eçürgä/en</i>	<i>Keşirimdi</i>
<i>Buyruk</i>	<i>Buyrıq</i>	<i>Buyrıq</i>

2. [Yabancı köken +Türkçe ek] Biçiminde Türemiş Sözcükler

Bu başlık altında ele alınan sözcükler; yabancı kökenli isim ya da fiillere Türkçe eklerin getirilmesiyle oluşmuştur. Örneklerin çoğu Arapça kökene dayanmakta; Türkçe eklerden genellikle +*IA-* isimden fiil yapım eki ile +*II* isimden isim yapım eklerinin kullanıldığı görülmektedir. Türkiye Türkçesinde *dua et-*, *elham oku-*,

Keçürgen gibi Allah’ın “muktedir”, “rızkı veren”, “yaradan”, “bağışlayan” sıfatları onun sinonimleri olarak da kullanılmıştır (Çağatay, 1968: 144).

⁴ İlk İslami eserlerde bu sözcük tanıklanmadığı için *Tablo 1*’de söz konusu örneğe yer verilmemiştir. [Türkçe köken+Türkçe ek] kurulumu başlığı altında incelenen yukarıdaki örnekler dışında ilk anlamı “alın”, ikinci anlamı “alın yazısı” olarak verilen (Mamırbekova, 2017: 464) Farsça pişâni; peşene/pişana/besene varyasyonlarıyla ve Arapça *takdir* tonluluşmuş *tağdır* biçimiyle Kazakçada “kader” kavram alanını karşılamaktadır.

⁵ Bu başlık sonunda konuyu özetlemek için başvurulan tablo ile gösterim yöntemi, İlk İslami eserler ve Kazakçaya ait taranan eserlerden elde edilen verilerin ortak bir paydada buluşabildiği diğer başlıklarda da mümkün olduğunca yer alacaktır.

hatmet- gibi yardımcı fiiller vasıtasıyla oluşturulan kullanımlar Kazakçada da bulunmakla beraber; *duwala-*, *qatımda-*, *älxamda-* örneklerinde olduğu gibi {+LA-} isimden fiil yapım ekiyle meydana getirilen sözcükler Kazakçanın Türkiye Türkçesinden ayrılan bir yönünü ortaya koymasına bakımından önem arz etmektedir:

Duwa+la- [et.]: 1. [diniy.] Alladan medet, jârdem surap duğa oqıp ğiybadat etüw; köz tiyüwden, awruwdan t.b. şıypa bolatın süre, ayattardı oquw. “Allah'tan medet, yardım dileyip dua okuyup ibadet etme; nazara, hastalıklara vb. şifa olan sure, ayetleri okuma.” *Dawısımdı buzıp, ayqaylap üyge kirip bardım da baylawlı jatqan Janısbaydı duwalap, üşkire berdim.* “Sesimi değiştirip, bağırarak eve girdim ve bağlı yatan Janısbay’ı okuyup üflemeğe başladım.” (KETS, V/8).

Qatım+da- [et. diniy.]: Qurandı tügel oqıp şıǵuw. “Kuran-ı Kerim’i tamamen okuma, Hatmetme.” *Quran oqıp, qatımdap, tügin qoymay talaydı; tandayları taqıldap, pidiyasın sanaydı.* “Kuran okuyup hatmedip hiçbir şey bırakmayıp talan ederler, çeneleri durmayıp parasını sayarlar.” (KETS, IX/473).

Älxam+da- [et. diniy.]: Älxamnan bastalatın Qurandı oquw, zawlatuw. “Fatiha ile başlayan Kuran’ı okuma, hızlıca okutma.” *Älxamdağan molda.* Kuran (Fatiha) okuyan molla (KETS, II/444).

Kazakçada yabancı kökenli sözcüklere +LA- isimden fiil yapım ekinin gelmesiyle türemiş ve genel manada “dua etmek” karşılığında kullanılan sözcükler; ilk İslami eserlerde genellikle -tıpkı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi- *isim+yardımcı fiil* kuruluşunda tanıklanmaktadır: *Alqış be/ër-* “Esenlik dilemek, dua etmek; Allah’ı noksan sıfatlarından tenzih etmek. Kusursuzluk Allah’a mahsustur demek (TİEM 73, 294r/8; RKT, 33/9b1)”; *Du’ā qıl-* “Dua etmek.” (TİEM 73, 247v/8; RKT, 36/57b2).

Qahar+lı: Çok üstün, ebedî hâkimiyet sahibi, her şeyi saltanatı ve idaresi altında tutan, Esmâ’ül Hüsnâ’dan el-Kahhâr. (QK, Zümâr süresi, 457/4).

Raqım+dı: Rahmeti bütün yaratıkları kaplayan, Esmâ’ül Hüsnâ’dan Er-Rahman/Rahmet eden, Esmâ’ül Hüsnâ’dan Er-Rahim. (QK, Änbiya süresi, 324/42 - Xaşır süresi 546/10).

Kazakçada [Yabancı köken +Türkçe ek] biçiminde formüle edilen; +II isimden isim yapım eki alarak daha ziyade Yaratıcının isimleri ve sıfatları karşılığında kullanılan sözcükler; ilk İslami eserlerde birebir karşılıkla tanıklanmamaktadır. Bununla beraber +II isimden isim yapım ekinin ilk İslami eserlerde de Yaratıcının isim ve sıfatlarını ifade ederken başka anlamları karşılayacak biçimde kullanıldığına dair örnekler mevcuttur:

Kêñ rahmetliĝ “Rahmeti bol olan, Esmâ’ül Hüsnâ’dan El-Vâsi (RKT, 26/89a1)” *Qudretliĝ* “Kudret sahibi (Allah) (KB, A2.)” *Ä/erklig* “Her şeyin sahibi, her şeye hükmeden, Esmâ’ül Hüsnâ’dan El-Melik (RKT, 25/26b2; KB 6)”; *Küçlüĝ* “Güçlü, kuvvet ve kudret sahibi, Esmâ’ül Hüsnâ’dan El-Kavi (TİEM 73, 245v/8).”

Tablo 2. [Yabancı köken+Türkçe ek] Biçimindeki Örnekler

Kavram/Kavram Alanı	İlk İslami Eserlerdeki Karşılıkları	Kazakçadaki Karşılıkları
Dua etmek-	alqış be/ér-, du 'ā qıl-...vb.	duwa+la-, qatım+da-, ālxam+da-
Yaratıcının isim ve sıfatları	rahmet+liğ, qudret+liğ...vb.	qahar+lı, raqım+dı...vb.

3. Türkçe Kökenli Sözcüklerden Oluşan Tamlamalar

Bu başlık altında yer alan örneklerde tamlamayı oluşturan unsurlar Türkçe kökene dayanmaktadır:

Keşirim iyesi: Affedici, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Gaffâr. (QK, Mümin süresi, 471/42).

Eski Türkçe metinlerinde tanıklanabilen *keçir-* fiiline dayanan *keşirim* ve *idi* sözcüklerinden müteşekkil “keşirim iyesi” belirtisiz isim tamlaması, Allah'ın El-Gaffâr sıfatı karşılığında kullanılmaktadır.

Jolbaşçı: İmam, önder, lider, kılavuzluk eden. (QK, Qasas süresi, 384/5).

Yol ve *başçı* sözcüklerinden müteşekkil ve aslında [jol+başçı+sı] formunda iken sondaki iyelik ekinin düşmesiyle söz konusu kalıplaşmış forma kavuşan *jolbaşçı*; imam kavram alanını karşılamaktadır. Belirtisiz isim tamlaması kuruluşundaki isimlerin iyelik eklerinin düşmesiyle *Kadıköy*, *Topkapı*, *şişkebab*...vb. örneklerde olduğu gibi kalıplaşması hadisesi Türkiye Türkçesinde de sıklıkla karşılaşılan bir durumdur (Korkmaz 2003: 274; Karahan 2013: 45)

Jaratqan iye: Alla tağala, jasağan. Allahu Teâla, yaradan. *Jaratqan iye, jasağan! Munday sorlı qılğanşa, Jaratpasañ etti goy! Qaytip künelte alarmin? Jüziqara bop el-jurtqa. Ne betimmen baramın! Kimniñ bosagaşında Qorlıqta şirip ölermin. "Yaradan sahibim, Yaratıcı! Böyle bir zavallı kılacağına yaratmasaydın ya! Nasıl yaşarım? Rezil olup halka. Hangi yüzle giderim! Kimin kapısında eziyet çekip ölürüm."* (KETS, VI/83).

Sıfat tamlaması kuruluşundaki *Jaratqan iye*, “Yaratıcı”ya ad olmuş kullanımlardan birini oluşturmaktadır.

Sözsiz keletin kün: Buluşma günü, surun üflendiği gün. (KKKM, Mümin süresi 467/15).

Sıfat tamlaması kuruluşundaki bu örnek; bağlamla birlikte “mahşer günü” anlamını vermesi bakımından dikkat çekicidir. Aynı kavram alanı için ilk İslami eserlerde tamlananı “kün” olan ve Türkçe sözcüklerden oluşan *çıqmaq küni* “Diriliş günü, mezarlardan kalkış günü (TİEM 73 385v/5)”, *käsgü bıçğu küni*

(TİEM 73, 433v/4), *qopmaq küni* “Kıyamet (TİEM 73, 290v/5; RKT, 38/36a2)”, *qorqutğu kün* “Kendisine karşı uyarılan gün, kıyamet günü (TİEM 73, 382v/5), *könilik küni* “Kıyamet günü (TİEM 73, 240r/6; KB 1374)”, *saqış küni* “Kıyamet (TİEM 73, 325v/8; RKT, 30/23b3)”, *uluğ kün* “Hesap günü, kıyamet günü (TİEM 73, 391v/7; KB, 62)”, *yawuq kälmiş kün* “Kıyamet (TİEM 73, 342r/3)”... vb. tamlamalar tanıklanmaktadır.

4. Karma Kökenli Sözcüklerden Oluşan Tamlamalar

Bu başlık altında incelenen örneklerde tamlamayı oluşturan unsurlardan biri Türkçe diğeri çoğunlukla Arapça kökene dayanmaktadır:

Öleşmdi ömir: Ecel (tayin edilen vaktin sonu). (QK, Ängam süresi, 127/2).

Türkçe *ölçemdi* ile Arapça *’ömr* sözcüklerinin bir araya gelerek oluşturduğu söz konusu sıfat tamlamasında, Kazakçada da tanıklanan *ajal* yani *ecel*’e alternatif bir kullanım imkânı doğmuştur. Bu tamlamanın oluşum yolu bakımından izlerini ilk İslami eserlerde de sürmek mümkündür. Nitekim *atalmış üdläg*, *atalmış sanlıg/vaqt*, *atalmış üd*, *atınmış öd* gibi ilk İslami eserlerden alınan örneklerde de görüleceği üzere genellikle *ata-* fiilinin edilgen biçiminin *-mİş* sıfat-fiilini almış hâli ile “önceden belirlenmişlik, ölçülmüşlük” anlamı verilmiştir.

Jappar iyem [diniy.]: Jaratuwşı, jan berüwşi (Alla). “Yaratıcı, can veren (Allah).” *Ne şara bar, jazuw solay bolğan soñ, Ol dünyede nazar salıp qulım dep, Jappar iyem saparıñdı oñğarsın.* “Ne çare var kader böyle olduktan sonra, öbür dünyada dikkate alıp kulunum der; Cabbar iyem (sahibim) yolunu açık etsin.” (KETS, VI/57).

Esmâ’ül Hüsna’dan Arapça *Cebbar*’ın baştaki “benim” tamlayanının düşmüş şekli ve 1. teklik şahıs iyelik eki almış Türkçe *iyem* sözcüğüyle oluşturduğu belirtili isim tamlaması, “Yaratıcı” karşılığında kullanılmakta; Allah ile kul arasındaki samimi bağ ve sahiplenme bu vesile ile daha güçlü bir anlatımla ifade edilmektedir. “Yaratıcı” karşılığında kullanılan *Rabbim Alla*, *Tâñir iyem*, *Jaratqan Alla*, *Jappar Alla*, *Jappar iyem*, *Jaratqan iye*, *Jasağan iye* gibi söz konusu örneklerin anlamın pekiştirilme ihtiyacından doğduğu hissedilmektedir. Bazı örneklerde ise Yaratıcının sıfatları ya da isimleri –ilk İslami eserlerde olduğu gibi- anlam genişlemesine uğrayarak yalın hâlde de “Yaratıcı” karşılığında kullanılmaktadır.⁶ *Jappar*, *Jaratqan*, *Züljälal*, *Qudiret* sözcükleri ile örneklendirilebilen bu durum ilk İslami eserlerde de tanıklanmaktadır.

Aqiret küni: Aqırzaman ornağanda ölgen adamdardñ tirilip, is areketteri tarazılanatın küni. “Maşer günü geldiğinde ölen insanların dirilip yaptıklarının tartılacağı gün.” *Adamzat öleşsiz uzaq zaman kör azabın şegip jatıp, aqiret küni kebinderin jamılıp, köleñkedey qalt-qult etip boy körsetedi dewşi edi goy.* “İnsanoğlu ölçülemeyecek kadar uzun bir zaman kabir azabı çekip, maşer

⁶ Bknz.: Dipnot 5.

gününde kefenlerini örtünüp, gölge gibi titreyerek gözükür derlerdi ya." (KETS, I/304).

Belirtisiz isim tamlaması kuruluşundaki *aqıret küni*; üçüncü başlıkta yer alan *sözsüz keletin küni* örneğinde olduğu gibi -ancak karma kökenli sözcüklerden müteşekkil tamlama formunda- “mahşer günü, kıyamet” kavram alanını karşılamaktadır. İlk İslami eserlerde aynı formda *cem ‘ küni* (RKT, 38/70a2), *ceza küni* (RKT, 34/21a2), *hisab küni* (RKT, 34/51b3), *qıyâmet küni* (TIEM 73, 290v/5; RKT, 38/36a2); *talâq küni* (RKT, 35/31a2) gibi örnekler yer almaktadır. Tamlananı *küni* olan bu örnekler; Kuran-ı Kerim’de kıyamet gününün Arapça *yevm* ile oluşturulmuş *yevmü’l-kıyâme*, *yevmü’l-âhir*, *yevmü’l azîm* gibi terkiplerle ifade edilmesine dayandırılabilir.

Tablo 3. Karma Kökenli Sözcüklerden Oluşan Tamlama Örnekleri

Kavram/Kavram Alanı	İlk İslami Eserlerdeki Karşılıkları	Kazakçadaki Karşılıkları
<i>Ecel</i>	<i>atalmış üdläg, atalmış sanlıg/vaqt, atalmış üd, atınmış öd...vb.</i>	<i>Ölşemdi ömir</i>
<i>Ahıret günü</i>	<i>cem ‘ küni, ceza küni, hisab küni, qıyâmet küni, talâq küni</i>	<i>Akıret küni</i>

5. Eski Türkçeden Günümüz Kazakçasına Değın Korunan Sözcükler

Bu başlık altında ele alınan sözcükler; sadece ilk İslami eserlerde değil; İslamiyet öncesindeki dönemlere ait metinlerde de tanıklanabilmektedir ve günümüz Kazakçasına değın korunarak kültürel sürekliliğe örnek teşkil etmektedirler:

Elşi [zat.] [diniy.]: Qudaydıñ ökili, payğambar. “Hüda'nın vekili, peygamber”. *Eger bular din ustamız emes bolsa da, dinde başımız Qudaydıñ elşisi payğambarımızdıñ xadis şerifi, xayrunnas män yanfağunnas değın.* “Eğer bunlar dini üstamız değilse de, dinde önderimiz Hüda'nın elçisi peygamberimizin (s.a.v.) hadis-i şerifi “hayrun nas men yenfeün nas” demiş.” (KETS, V/248 - QK, Xıjr süresi 264/ 57).

Eski Türkçe döneminde “elçi, temsilci” anlamıyla var olan *elçi*’nin İslamiyet’in kabulünden sonra, peygamberlerin “Allah’ın elçileri” olması sebebiyle, “peygamber” anlamını kazanmış olduğu öngörülmekte ve Kazakçada da bu anlamı muhafaza etmesi önem arz etmektedir.

Tamuq [zat.]: Diniy uğım boyınşa, künäkar adamğa o dünyiede azap körsetetin jer, tozaq. “Dinî bir kavram olarak günahkâr insanlara ahirette azap gösterilecek yer, cehennem.” *Tamuqtıñ otına küyip janadı dep qorqıtqan.* “Cehennemin ateşine yanar diye korkutmuş.” (KTS, 614).

İslam öncesi dönemde de Pagan dinî terimlerinden biri olarak tanıklanabilen Soğdca *tamu(g)*; ilk İslami eserlerde Arapça *cehennem*'i karşılamış ve bu sözcük günümüz Kazakçasına değin gerek fonetik gerekse semantik olarak korunmuştur. *tamu(g)*, Soğdca'dan ödünç alınmış bir sözcük olsa da Kazakçanın söz varlığındaki arkaizmi yansıtmaması bakımından önem arz etmektedir.

İye [zat.]: 3. [diniy.] Alla tağala, Quday, Jaratuwşı, Täñir. “Allahu teâlâ, Hüda, Yaraticı, Tanrı.” *Bilmeysiñ dese, jelökpe deydi, ol dağı –Täñir isi. Birinen-biri bölek pe İyemniñ ädil bendesi?* “Bilmiyorsun derse havai, der ki, o da Tanrının işi. Birinden biri ayrı mı, İyemin adil bendesi?” (KETS, VII/197).

İslamiyetten önce “sahip, efendi” anlamlarıyla kullanılan sözcük, ilk İslami eserlerde Arapça *Rabb*'ı karşılamaktadır. *Rabb*'ın ilk anlamının “sahip” olmasından hareketle tercih edildiği düşünülen *idi*, daha sonra anlam genişlemesiyle “Tanrı, İlah” anlamlarını da kazanmış ve sözcüğe yüklenen söz konusu anlamlar Kazakçada da korunmaya devam etmiştir.

Jazıq II [zat.]: Ayıp, künä, min. “Kabahat, günah, kusur.” *Öy, Erbol, meniñ jazıgım ne?* “Ah, Erbol, benim günahım ne?” (KTS, 191).

yaz- “suç işlemek, günah işlemek” fiilinden türeyen ve “günah” anlamında kullanılan *yazuq* daha sonra “kusur, ayıp” anlamları ile de görülmektedir (Clauson 1972: 925). İlk İslami eserlerden önce de tanıklanabilen sözcük, Kazakçada yüzyıllara dayanan semantik sürekliliği koruyan örnekler arasında yerini almaktadır:

İslam dinindegi salıqtar [diniy.]: Quran Kârimniñ ayattarı jäne Muxammed payğambardıñ xadisteri negizinde belgilengen salıq türleri. “Kuran-ı Kerim'in ayetleri ile Hz. Muhammed'in hadislerinin temelinde tayin edilen vergi türleri.” (KETS, VII/349).

İlk İslami eserlerde rastlanamayan ancak Uygur döneminden itibaren tanıklanabilen *salıq*⁷, Kazakçada genel manada İslam dininin temelinde tayin edilen vergi türlerinin karşılığı olarak korunmaktadır.

6. Anlam Ödünçlemeleri Yoluyla Oluşan İfadeler

Kazakçada özellikle Yaraticının isim ve sıfatları karşılığında kullanılan kelime, kelime grupları ya da cümlelerin anlam ödünçlemeleri yoluyla oluştuğu görülmektedir. Sözü edilen kullanıma dair örnekler daha çok *Kur'an-ı Kerim ve Kazakça Meâli*'nin taranması yoluyla tespit edilmiştir. Kaynak dilden “sözcük”ün değil “anlam”ın ödünçlenmesi yolu; ilk satırarası Kur'an tercümelelerinden itibaren çevirmenlerin İslami terimleri Türkçe leksikal anlamlarıyla kullanma çabasıyla kendisini göstermektedir (Eker 2006: 105). Kazakçada kaynak dilden “anlam”ın ödünçlendiği yapılarda, ilk İslami eserlerde olduğu gibi tamamen Türkçe karşılıkların kullanılması elbette düşünülemez. Burada vurgulanmak istenen

⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz.: (Özyetgin 2005: 181).

husus; Kuran-ı Kerim'in tercümesinde ilk İslami eserlerden hatta Mani ve Burkan dinine ait metinlerinden günümüz Kazakçasına değin çeviri geleneğinin devam edişidir.

Kazakçada anlam ödünçlemeleri yoluyla oluşmuş ifadelerden özellikle Esmâ'ül Hüsnâ içerisinde yer alan kimi isimlerin birden fazla karşılıkla yer aldığı görölmektedir. Aynı duruma ilk İslami eserlerde de rastlanır. Söz konusu karşılıklar kimi zaman kaynak dildeki sözcüğün bizzat ödünçlenmesi yoluyla; kimi zaman ise anlamın ödünçlenerek başka karşılıklarla ifade edilmesi yoluyla oluşmuştur ve sonuç itibarı ile aynı kavram alanına işaret etmektedir.

Künâni keşirüwşi: *Çok bağışlayıcı, mağfireti bol olan Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Gafur.* KKKM, Gafır süresi 466/3.

Asa jarlıqawşi: *Bağışlayan, affedici Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Gafur.* KKKM, Füssilat süresi 479/32.

Keşirim iyesi: *Affedici, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Gaffar.* KKKM, Mümin süresi 471/42.

Yukardaki örnekler, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Gafur/Gaffar'ın Kazakçada farklı karşılıklarla ifade edilmiş biçimleridir. İlk İslami eserlerde aynı kavram alanı için ise *küşüş örtgän* (TİEM 73, 416v/4), *Tańrı yazuq örtgän üküř yanut bergän* (TİEM 73, 355v/6), *ulaşu yarlıqağan* (RKT, 26/66b1), *yarlıqağan* (TİEM 73, 439r/8), *yazuq yarlıqağlı* (TİEM 73, 341v/6) gibi karşılıklar kullanılmıştır.

Alla senderdiń istegen isterindi körip turadı: *Allah görendir, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Basir.* KKKM, Xujurat süresi 516/18.

Barlıq närseni tolıq körüwşi: *Her şeyi gören Allah, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Basir.* KKKM, Mülk süresi 562/19.

Pendeleriniń qılmıstarın tolıq körip-bilip turuwşi: *Her řeyi gören, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Basir.* KKKM, İsra süresi 282/17.

Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Basir'in Kazakçadaki ifade biçimlerinin ilk İslami eserlerde *tegmä närsäni körügli* (TİEM 73, 417v/5); *Tańrı körügli turur* (TİEM 73, 381v/4), *körügli* (TİEM 73, 207r/7) gibi ifadelerden ve yüzyıllara dayanan çeviri geleneğinden etkileşim yoluyla türemiş olabileceği öngörülmektedir.

Ulılıq iyesi: *Allahu Teälâ'nın isimlerinden olup yüce, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Azim.* KKKM, Xaşır süresi 547/23.

Asa aybarlı: *Allah Teälâ'nın isimlerinden olup yüce, Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Azim.* KKKM, Xaşır süresi 547/23.

Kazakçada Esmâ'ül Hüsnâ'dan El-Azim'i karşılayan *ulılıq iyesi*, *asa aybarlı* gibi ifadelerin yanı sıra kaynak dildeki kullanılan El-Celil'in birebir ödünçlendiği *Jäli* karşılığı da mevcuttur. İlk İslami eserlerde ise El-Azim için *küşüş uğan* (TİEM 73, 405v/2), *uluğlıq bedüklük* (KB, 7), *uluğlıq idisi* (KB, A2) gibi ifadeler tanıklanmaktadır.

Anlam ödünclemeleri yoluyla oluşmuş yukarıdaki örneklere bakıldığında pek çoğunun tamlama formunda olduğu görülmektedir; dolayısıyla söz konusu örnekler üçüncü ve dördüncü başlık için de örnek teşkil etmektedirler. Anlam ödünclemesi yoluyla oluşmuş ifadeleri ilk İslami eserlerle karşılaştırmalı olarak seçilmiş örnekler üzerinden bir tablo üzerinde gösterecek olursak;

Tablo 4. Anlam Ödünclemeleri Yoluyla Oluşan Örnekler

Kavram/Kavram Alanı	İlk İslami Eserlerdeki Karşılıkları	Kazakçadaki Karşılıkları
<i>Esmâ 'ül Hüsnâ 'dan El-Gafur</i>	<i>küşüş örtgän, Tañrı yazuq örtgän üküş yanut bergän, ulaşu yarlıqağan, yarlıqağan, yazuq yarlıqağlı</i>	<i>künäni keşirüwşi, asa jarılıqawşı, keşirim iyesi</i>
<i>Esmâ 'ül Hüsnâ 'dan El-Basir</i>	<i>tegmä nârsäni körügli, Tañrı körügli turur, körügli</i>	<i>Alla senderdiñ istegen isterindi körüp turadı, barlıq nârseni tolıq körüwşi, pendeleriniñ qılmıstarın tolıq körüp-bilip turawşı</i>
<i>Esmâ 'ül Hüsnâ 'dan El-Azım</i>	<i>küşüş uğan, uluğluq bedüklük, uluğluq idisi</i>	<i>ulıh iyesi, asa aybarlı</i>

7. Yakın Anlamlı Kelimelerden Oluşan İkillemeler

Bu başlık altında incelenen ikilemelerde, ikilemeyi oluşturan kelimelerin her biri aynı anlamlarda müstakil olarak da kullanılmaktadır. Anlatımı daha güçlü kılmak, pekiştirme ihtiyacı; söz konusu ikilemelerin ortaya çıkış sebebi olarak düşünülmektedir.

Jin-şaytan [zat.]: Azgıruwşı, äzäzil. “Ayartan, şeytan.” *Jin-şaytanga ermesine kim kepil?* "Cin-şeytanın peşinden gitmesine kim kefil?" (KTS, 262).

Iblis şaytan [zat. diniy.]: Adamğa qarsı qara küşter, jin-şaytandar. “İnsana karşı kara güçler, cin-şeytanlar.” (KETS, XV/623).

Qayır-sadaqa [zat. diniy.]: Allanın rızası için joq-jitik, jetim-jesirlerge beriletin zat, tiyin-teben. “Allah rızası için yoksul fakir, dul ve yetimlere verilen eşya, para. Hayır sadaka.” *Teri-tersegi köp, qayır-sadaqası köp oraza ayı kele jatr, Eseneydiñ ası kele jatr.* "Derisi paçası çok, hayrı-sadakası çok Ramazan ayı geliyor. Eseney'in aşısı geliyor." (KETS, IX/76).

Maşayıq-pir [zat. diniy.]: Qasiyetti küş iyeleri, jelep-jebewşi rux. “Kutsal gücü olan kişiler, koruyup kollayıcı ruh. Meşâyih.” *Din adamı bastı qaharmanniñ atasınıñ Qudaydan perzent surap, başqa emes, äwliye-änbiye maşayıq-pirlerdi aralap ketüwiniñ sebebin, olardıñ ümiti aqталatınına дәleldi jirdiñ özinen tabamız.* "Destandaki başkahramanın anne babasının Allah'tan çocuk dileyip

başka değil; evliya enbiya, meşâyih pirleri dolaşmalarının sebebini, onların ümitlerinin gerçekteştiğinin delilini de destanın kendisinde buluruz." (KETS, XI/109).

8. İslami İnanç/İnanış Esasında Oluşturulmuş İbareler

İslami inanç / inanış unsurları Kazakçanın dinî söz varlığı içerisinde sıklıkla karşılaşılan başka bir unsur olarak dikkat çekmektedir:

Xordıñ qızı: Diniy nanım boyınşa jumaqta bolatın mänge jas, öte suluw qız. Dinî inanişa göre cennette olunacak ebedî yař, çok güzel kız. (KETS, 708).

Babussalam [ar.] [zat. diniy.]: Musılmandıq senim boyınşa o dünyedegi amandıq qaqpası. "İslam inancına göre ahiret hayatındaki esenlik kapısı. Babüsselam." *Babussalam- amandıq qaqpası, aman – sälem esigi.* "Babüsselam – esenliğin kapısı, esenlik – selamın kapısı." (KETS, II/528).

Qıtımır degen qızıl iyt [diniy.]: Müřirikterdiñ quwdalawınan üñgirge tıgılıp, uyıqtap qalıp, üç jüz jıldan keyin oyanған altı müminniñ janındağı iyt [Diniy aңыз boyınşa, altı mübarak jan, qastarında bir iyt bar Rim ämirřisinen qaşıp üñgirge tıgılıp, Alla taęalanıñ qudiretimen 300 jil uyıqtap oyanған. Bul üñgir Türkiyanıñ Tarsus qalasınıñ oñtüstiginde ornalasqan]. "Müřiriklerin zulmünden mağaraya tıklılıp uyuyan, üç yüz yıldan sonra uyanan altı müminin yanındaki köpek. Kıtımır." *Erip bargan qasına Qıtımır degen qızıl iyt Jeti qazınanıñ biri edi.* "Yanında beraber giden Kıtımır adlı kızıl köpek Yedi Hazinesden biriydi." (KETS, VII/367).

Jeti sawlıq, bir qoşqar [diniy.]: Diniy aңыз boyınşa, jumaqtan jer betine quwılған Adam ata payęambar men onıñ äyeli Xawa anağa Alla taęalanıñ maldan bergen enşisi. "Dinî menkibelere göre cennetten yeryüzüne kovulan Hz. Âdem ile onun eři Havva Ana'ya Allahu Teâla'nın maldan verdiği pay. Yedi koyun, bir koç." *Jumaqtan jerge engensin/Jeti sawlıq, bir qoşqar/Uqsatpa iytke dep mal bergen.* "Cennetten yeryüzüne gelmişsin/Yedi koyun, bir koç/Benzetme ite deyip mal vermiş." (KETS, XIII /24).

9. Deyim ya da Atasözü Formundaki İfadeler

Bu başlık altında ele alınan örnekleler; leksik birimlerden daha büyük deyim ya da atasözü şeklindeki kullanımları kapsamaktadır:

Jazmıştan ozmış joq [diniy.]: Taędırdıñ degeni boladı degen mağınada. "Kaderin dediği olur mânâsında." *Sabır etiñiz, beybişe, jazmıştan ozmış joq.* "Sabredin, hanım, kaderde yazılardan başkasını yaşamak yoktur." (KETS, XI/616).

Adamnıñ bası Allanıñ doбі [diniy.]: Adam taędırdıñ jeteginde; özinde biylik joq d. m. "İnsanın kaderin elinde/yedeğinde olması, kendisinde hüküm gücünün olmaması" (KETS, 16).

Turağın jumaqtañ jazsın! [diniy.]: Qayırlı bolsın, o dünyede janı jaylı bolsın! “Hayırlı olsun, ahirette yattığı yer yaylı (rahat) olsun. Yeri cennet olsun.” *Tölegendey ağanıñ Jumaqtan jazsın turağın.* “Tölegen gibi ağabeyin cennet kılınsı mekânını.” (KETS, V/35).

10. Sonuç

Kazakçanın dinî söz varlığı, *Qazaq Ādebiy Tiliniñ Sözdigi* ve *Quran Kārim jāne Qazaqşa Awdarması*’nın taranması yöntemiyle elde edilen verilerden hareketle oluşum yolları bakımından bu aşamaya kadar çeşitli başlıklar hâlinde ve genel hatlarıyla tasnif edilmiştir. Söz konusu başlıkların oluşturulmasında, o başlığa uygun örneklerle karşılaşılma sıklığı elbette ki en belirleyici unsur olmuştur; başka örnek dizileriyle karşılaşılması hâlinde de bu başlıklar çoğaltılabilir. Bununla birlikte ele alınan örneklerle ilgili ifade edilebilecek sıklığa dayalı kesin sonuçlara, yapılabilecek başka bir sıklık çalışmasıyla ulaşmak mümkündür.

Çalışmada kullanılan verilerin *Qazaq Ādebiy Tiliniñ Sözdigi*’ndeki [diniy] kısaltması olan madde başlarından ve Kuran-ı Kerim çevirisinden elde edilmesi; yapı bakımından sadece leksik birimler değil farklı türde pek çok söz öbeğiyle karşılaşılmasını sağlamakta ve ‘bağlam’ faktörünün belirleyici rolünü ön plana çıkarmaktadır. Örnekleme içerisinde terim olarak kabul edilebilecek sözcükler olsa da *Diniy Terimler Sözdigi* (2012) ve Diyanet İşleri Başkanlığı’na çıkarılan *Dinî Kavramlar Sözlüğü* (2015) gibi yayınlar incelendiğinde pek çok örneğin bu çalışmalarda yer almadığı saptanmıştır. Bu sebeple çalışmada terim ifadesi kullanılmaktan kaçınılmıştır.

Çalışmada tespit edilen sonuçlar kısaca şöyle özetlenebilir:

1. “[Türkçe köken + Türkçe ek] Biçiminde Oluşan Sözcükler” başlığı altında ele alınan örneklerin neredeyse tamamının türetme yolu ve mantığı bakımından ilk İslami eserlerden günümüz Kazakçasında değin paralellik arz ettiği görülmektedir. Bu durum; gerek İslamiyet gerekse eski Türk dinlerine ait dinî söz varlığının oluşum yollarına dair genel temayül ya da geleneğin büyük ölçüde Kazakçada devam ettiğine işaret etmektedir.
2. “[Yabancı köken +Türkçe ek] Biçiminde Oluşan Sözcükler” başlığı altında incelenen örneklerin çoğunun köken olarak Arapça olması “kaynak dil etkisi” ile açıklanabilir. Bununla birlikte bu başlığı oluşturan örneklerin ilk İslami eserlerde görülmeyen bir türetme yoluna sahip olması da dikkat çekici bir farklılıktır. Aynı kavram alanı için *isim+yardımcı fiil* kuruluşu ile oluşturulan ifadelerin [*Yabancı köken +Türkçe ek*] formunda da tanıklanabilmesi (*duwa et-/duwa qıl-* ve *duwala-* gibi) Kazakçanın sözcük türetme noktasındaki zenginliğini göstermektedir.
3. Üçüncü ve dördüncü başlıklara örnek teşkil eden tamlama formundaki kullanımlar incelendiğinde; söz konusu tamlamaların belirtisiz isim tamlaması, belirtili isim tamlaması ve sıfat tamlaması kuruluşlarında oldukları görülmektedir. Karma kökenli tamlamalarda, ödünçlenen unsurun daha çok Arapça kökenli olduğu saptanmış; “kaynak dil etkisi” bir kez daha kendisini göstermiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi hangi tamlama formunun daha

yaygın kullanıldığına dair kesin bir yargıya, yapılabilecek sıklık çalışması ile ulaşılabilir. Bu çalışmada hedeflenen; dinî söz varlığının oluşum yollarını genel hatlarıyla ele almaktır.

4. “Eski Türkçeden Günümüz Kazakçasına Değin Korunan Sözcükler” başlığı altında incelenen örnekler, kökeninin Türkçe olup olmaması fark etmeksizin İslamiyet’ten önceki dönemlerde de tanıklanabilen ve günümüz Kazakasında hâlen yaşayan sözcükler olmaları sebebiyle kültürel sürekliliğe hizmet etmekte ve ortak kültürel mirasımızı yok saymaya yönelik yaklaşımları çürütmektedir. Söz konusu örnekler, Nazarbayev’in Kazak halkının tarihî köklerine yeniden dönmesi hususuna büyük önem vererek başlattığı *Ruhanıy Jangıruw/ Manevi Canlanma* projesi kapsamında sayılabilecek “dilde öze dönme” basamağı için de somut veriler sunmaktadır.
5. “Anlam Ödünlemeleri Yoluyla Oluşan İfadeler” başlığı altındaki örnekler; daha ziyade Yaratıcının isim ve sıfatlarının Kazakça Kuran-ı Kerim evirisindeki karşılıklarından oluşmaktadır. Bu durum, söz konusu başlıkta değinilen eviri geleneğinin yüzyıllara dayanan bir sürekliliğe sahip olduğunu ispatlaması bakımından önemlidir. Kazakçada Yaratıcının bir ismi ya da sıfatı; hem kaynak dilden bizzat ödünlenmiş sözcüklerle hem de anlamın ödünçlendiği ve esasında “bağlam”ın belirleyici bir güç olduğu farklı kelime gruplarıyla ifade edilmektedir. Bu kelime grupları ya da neredeyse cümle kuruluşundaki ifadelerde “bağlam” faktörü önem arz etmektedir. Bundan önceki başlıklarda da bu duruma örnek teşkil eden kullanımlar mevcuttur. Bu durum, çalışmanın başlığında ve içeriğinde “terim” kavramının kullanılmama nedenini bir kez daha açıklamaktadır.
6. İkillemeler; Türkçenin anlatım ve ifade gücünü pekiştiren önemli bir unsur olarak ilk yazılı metinlerimiz Köktürk bengu taşlarından itibaren (*arkış tirkiş, oğu bodun...vb.*) kullanılagelmiştir. “Yakın Anlamlı Kelimelerden Oluşan İkillemeler” başlığı; Kazakçanın söz konusu ifade gücü ve zenginliğini koruduğunu göstermektedir.
7. “İslami İnanç/İnanış Esasında Oluşturulmuş İbareler” başlığı, “din”in dil üzerindeki belirleyici etkisini ortaya koymasına bakımından önemlidir. İslamiyet öncesinde mensup olunan tüm dinlere (Gök Tanrı, şamanizm... vb.) ait inanç ya da inanışlara dair izleri söz varlığındaki yansımalarıyla aramak ve bulmak nasıl mümkünse; İslamiyet’in kabulü ile aynı yansıma ıktılarına Kazakça özelinde şahit olmak da imkân dâhilinde olmuştur.
8. Deyim ve atasözleri kültürün dil ile aktarılmasına öncülük eden kültür taşıyıcılarıdır. İslamiyet’e geçiş ile birlikte Kazakçada da İslami kültüre ait deyim ve atasözleri dilin kendi doğası gereği yer edinmiştir. Bu maddede yer alan örneklere bakıldığında Kazakçada köklü bir kader inancının ya da ahiret inancının varlığı görölmektedir ve İslamiyet’e ilişkin diğer inanç unsurlarının dildeki yansımaları mutlaka başka örneklerle de çoğaltılabilir. Burada vurgulanmak istenen nokta; Kazakçanın genel söz varlığı içerisinde küçük bir örnekleme oluşturan “dini söz varlığı”nda bile tanıklanan deyim ve atasözleriyle kültürel aktarımı sağlayabilecek zenginlikte oluşudur.

11. Kısaltmalar

AH	Atebetü'l Hakâyık
KB	Kutadgu Bilig
KKKM	Kur'an-ı Kerim ve Kazakça Meâli
KTS	Qazaq Tiliniñ Sözdigi [Kazak Dilinin Sözlüğü]
KTES	Qazaq Ādebiy Tiliniñ Sözdigi [Kazak Edebî Dilinin Sözlüğü]
RKT	Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası, Giriş-Metin-Notlar-Dizin)
TİEM 73	Karahanlı Türkçesi Satır-arası Kur'an Tercümesi Türk ve İslam Eserleri Müzesi No: 73

12. Kaynakça

- AKMAN, Fulya (2020). *Kazakçanın Dinî Söz Varlığı -Tarihî Karşılaştırmalı Bir İnceleme-*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi.
- AKSAN, Doğan (2004). *Dilbilim ve Türkçe Yazıları*. İstanbul: Multilingual.
- AKSAN, Doğan. (2006). *Türkçenin Sözcüğü*. Ankara: Engin.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1979). *Kutadgu Bilig*, III İndeks. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1998). *Kutadgu Bilig*, II Çeviri. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ARAT, Reşit Rahmeti (2006). *Edip Ahmed b. Mahmud Yükneki, Atebetü'l Hakayık*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ARAT, Reşit Rahmeti (2007). *Kutadgu Bilig*, I Metin. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ATA, A. (2013). *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası, Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- BİRAY, N.; AYAN, E.; ERCİLASUN, G. (2015). *Çağdaş Kazak Türkçesi Ses-Şekil-Cümle Bilgisi-Metinler*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- BODROGLIĞETI, A. (1972). "Islamic Terms in Eastern Middle Turcic". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXV: 355-367.
- CLAUSON, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- ÇAĞATAY, S. (1968). "Türkçede Dini Tabirler". *Necati Lugal Armağanı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 143-149.
- QAJI, M. Ş.; MUHAMMEDQALI, E. (2015). *Quran Kârim jâne Qazaqşa Awdarması*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- EKER, S. (2006). "Kutadgu Bilig'de (teñri 'azze ve celle ögdisin ayur) Türkçe İslami Terimlerin Kaynakları Üzerine". *Bilig*, 38: 103-122.
- JANUZAQOV, T. [Ed.] (1999). *Qazaq Tiliniñ Sözdigi*. Almatı: Dayk-Press Baspası.
- ISQAQOV, A. vd. (2011). *Qazaq Ādebiy Tiliniñ Sözdigi*. Almatı: A. Bayursınulı Atındağı Til Bilimi İnstitutı.
- KARAGÖZ, İ.; CANBULAT, M.; KARAMAN, F.; PAÇACI, İ. (2015). *Dinî Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- KARAHAN, Leyla (2013). *Türkçenin Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ.
- KORKMAZ, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: TDK Yayınları.
- KÖK, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73, 1v-235v/2)*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- MAMIRBEKOVA, G. (2017). *Kazak Tilindegi Arab, Parsı Sözderiniñ Tüsindirme Sözdigi*. Almatı: Memlekettik Tildi Damıtuv İnstitutı.
- MUHIŤDİNOV, R. S. (2012). *Diniy Terimler Sözdigi*. Almatı: El-Farabi Üniversitesi.
- ÖZYETGİN, Melek (2005). *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler*. Ankara: Ötüken.
- TAMİR, Ferhat (2007). "Kazak Türkçesi". *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun). Ankara: Akçağ.
- ÜNLÜ, S. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73, 235v/3-450r/7)*. Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.